

شرح حال رشید و طواط

نقل از مقدمه حدائق السحر نگارش میرزا عباسخان اقبال آشتیانی

بقیه از شماره قبل تالیفات و طواط

اشتیاقات رسمی رشید و وظائف دولتی لابد کمتر باو مجال میداده است که بکار برزحمت تالیف و تصنیف پردازد بخصوص که غالب اوقات مجبور بوده است که در سفر و حضر ملازم خوارزمشاهیان باشد و دقیقه از خدمت و حضور غفلت ننماید و خود نیز از این کیفیت مخصوصاً از شرکت در سفرهای جنگی خوارزمشاه خشنود نبوده و وجود خویش را برای مطالعه و اداره دیوان مناسب میدیده نه جهت مقاتله و میدان و در این باب حکایت لطیف ذیل را نقل مینماید و آنرا در ضمن نامه از خراسان بصدر الائمه مینویسد و مینویسد:

• در یکی از کتب مغازی دیدم که **حسان بن ثابت انصاری** از جمله کسانی بوده که با رسول الله در جنگها شرکت نمی‌جست و چون فوق العاده جبار بود حضرت او را از این خدمت معاف میداشت در روز واقعه خندق پیغمبر اکرم او را با جمعی از نسوان و اطفال بقلعه ای حصین در مجاورت مدینه فرستاد و دختر عبدالمطلب یعنی صفیه نیز در میان ایشان بود • چون جماعت بقلعه مزبور داخل شدند و از بلندیهای آن باطراف نظر انداختند مردی یهودی را دیدند که بدقت بداخل و خارج قلعه مینگردد و راه و روزن آنرا میجوید • تصور کردند او را مشرکین جاسوسی فرستاده اند ، صفیه حسان را مخاطب ساخته گفت وقت آنست که بیرون روی و شر او را از سر ما رفع نمائی ، حسان بالتماس افتاده از دختر عبدالمطلب خواست که او را راحت بگذارد و فراغت و سلامت او را برهر نزند ، صفیه خود عمودی گران بدست آورد بر سر یهودی تاخت و او را بیجان کرده پیش حسان آمد و گفت حالا که من او را افکننده از قوت و قدرتش انداخته‌ام برو و سر او را جدا نما و لباسش را برکن •

حسان گفت مرا راحت بگذار و بیش از این آزارم مده نه بلباس او احتیاجی است و نه ببرداشتن پوست او و ارژوئی (۱) « بعد از نقل این حکایت رشید میگوید در صورتیکه حال امیرشعرا این باشد دیگر حال من که از ضعیف ترین اتمام و جبون ترین پیروان اویم معلوم است . لابد بهمین علت گرفتاریهای زیاد و بی دریبی بوده است که رشید با وجود عمر طویلی که یافته و علم و فضل و سبعی که داشته غیر از حدائق السحر و چند رساله کوچک بکار تالیف کتابی پرداخته و معلوم نیست کتابها را که وعده میدهد محیط بجمیع انواع علم شعر از عروض و القاب و قوافی و محاسن و معایب نظم (۲) بسازد تالیف نموده بوده است یا خیر و لابد اگر او چنین تالیفی را از حد خیال بوجود آورده بود مثل حدائق السحر بزودی مشهور میشد و یا لا اقل دیگران از آن نقل میکردند .

صورت آنچه بقلم رشید نوشته و یا جمع آوری شده و بشکل کتاب در آمده است بقرار ذیل است :

۱ - حدائق السحر فی دقائق الشعر : یعنی کتاب حاضر و ما عنقریب از این کتاب بحث خواهیم کرد .

۲ - فصل الخطاب من کلام عمر بن الخطاب : بنام ابوالقاسم محمود (۳)
بن خوارزمشاه ایل ارسلان بن آتسز

۳ - تحفة الصدیق الی الصدیق من کلام ابی بکر الصدیق : بنام همو

۴ - انس اللهفان من کلام عثمان بن عفان : بنام همو

این کتاب اخیر در جزء مجموعه در کتابخانه ملی پاریس با کتاب مذکور در ذیل بنشانه 2770 arabe موجود است و در ۲۹ ذی الحجه ۱۳۰۱ استنساخ شده

(۱) مجموعه رسائل و طواط ج ۲ ص ۴۴ (۲) حدائق السحر ص ۲

(۳) بنی سلطان شاه (۶۸۰ - ۵۸۹)

ه — نثر اللثالی من کلام امیر المؤمنین علی : اصل آنرا عمر بن بحر جاحظ (متوفی سال ۲۰۵) از مجموع کلام علی بن ابی طالب انتخاب نموده و رشید هر کدام از آن کلمات را به نثر عربی و نثر فارسی ترجمه و تفسیر نموده و مضمون هر یک را نیز در دوبیت فارسی منظوم ساخته است . و این کتاب را **مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابی طالب یا صد کلمه** نیز میگویند غالب نسخه هائی که از این کتاب دیده میشود از ترجمه های عربی و فارسی منثور خالی و منحصر بهمان کلمات و ترجمه منظوم آنها بفارسی است . اینک ما برای نمونه یکی از صد کلمه آنرا در اینجا نقل میکنیم :

« کلمه هشتاد و چهارم **اغنی الغنی العقل** » معنی کلمه : العقل اعظم الغنی و به یوصل المنی، معنی کلمه پارسی : هر که را خرد باشد او توانگرتر از همه مال داران بود بهر آنکه (از مال) اگر هزینه کند مال کم گردد و نیست شود و از خرد اگر هزینه کنی خرد بیفزاید و هر روز بسبب تجربت زیادت گردد .

بیت

ای که خواهی توانگری پیوست تا از آن ره رسی بمهتریایی
از خرد جوی مهتری زیرا که **مطالعانی و مطالعاتی** نیست همچون خرد توانگریی
این کتاب در اروپا و ایران مکرر بطبع رسیده از آنجمله **فلايشر (۱)** آنرا با ترجمه آلمانی در **لاپنزیگ** بسال ۱۸۳۷ (۱۲۵۳ هـ) چاپ کرده [۲] در طهران اولین طبعی که از آلمان شده گویا همان است که در سال ۱۳۰۴ بانضمام قصه عروسی رفیقان حضرت فاطمه و سؤال و جواب حضرت رسول بچاپ رسیده . این کتابرا رشید چنانکه خود در مقدمه میگوید بنام خداوند و

H. L. fleischer — (۱)

Th. zenker Bib.orient. I, P. 51 و Edwards cdt. of the Persian (۲)

books in the B. M. 107—108

خداوندزاده پادشاه و پادشاه زاده سلطان‌شاه ابوالقاسم بن ایل ارسلان خوارزمشاه که بعد از پدر از ۵۶۸ تا ۵۸۹ سلطنت کرده فراموش کرده است ، ربه ندانستم بچه سند تاریخ این کتاب و سه کتاب دیگری را که رشید در انتخاب کلمات خلفای راشدین ساخته است سال ۵۵۹ هجری دانسته (۱)

۶ - غرائب الکلم فی رغایب الحکم از کلمات خود رشید بنام صاحب الاجل العالم العادل المؤید المظفر المنصور الکبیر صدوالدولة والدين قوام الاسلام والمسلمين ملك الوزراء الشرق والغرب ابی المفاخر قاسم بن عراق ادام الله مدته،

۷ عقود اللالی و سعود اللیالی بنام قاضی القضاة جواد خوارزم و خراسان معزالدين ابی المفاخر مسعود بن یوسف بن الصدر السعید شامل صد کلمه از خود رشید ،

۸ - منیة المتکلمین و غنیة المتعلمین (۲) : بنام تاج الدوله والدين يهلوان العرب والمعجم اسفہسالار الشرق والغرب ابی الفتح علی بن عمادالدين ایلخان بن خوارزمشاه منتخباتی از کلام خود رشید ،

۹ - غزرا لا قوال و در الامثال (۳) : صد کلمه از کلام رشید بنام سلطان‌شاه ابوالقاسم محمود ،

۱۰ - الکلم الناصحه والحکم الصالحه : از کلام خود رشید بنام عمادالدين اقضا قضاة العالمین صدر الصدور وزراء الشرق والغرب ،

۱۱ - مفاتیح الحکم و مصابیح الظلم : از کلام رشید بنام لشکر کش ایران و توران ابو علی الحسین بن خوارزمشاه شاه محمد ،

۱۲ - جواهر القلائد و زواهر الفرائد صد کلمه از سخن رشید بنام

(۱) Riev Gat.ofthe Pers. Mss.inthe B.M. ۱۱ و 554 a

(۲) کف الظنون ذل این کلمه . (۳) ایضاً ذیل غزرا لا قوال

طغرل قلیج - اسفہسالار بک ابی شجاع محمد بن الحسن بن عبدالرحمن
عماد امیر المؤمنین ،

این شش رساله کوچک اخیر هر در جزء مجموعه ای در کتابخانه ملی
پاریس بنشانه 4803 Supplément arabe از ورق ۹۰ تا ورق ۱۰۹ موجود است.
۱۳ - الفوائد العلائیه : که حمدانہ مستوفی آنرا بر رشید نسبت میدهد
(۱) و معلوم نیست چه کتابی بوده و از اسم آن پیداست که ظاهراً بنام
علاء الدوله آتسز تالیف شده بوده .

۱۴ - مختصری در تصحیفات : که خود رشید در حدائق السحر بان

اشاره مینماید (۲)

۱۵ - ابتکار الافکار فی الرسائل والاشعار : که ذکر آن در کشف

الظنون هست و مؤلف این کتاب در باب آن میگوید که رشید آنرا بچهار بخش
کرده و در بخش اول نه رساله و در بخش دوم نه قصیده آورده و بخش سوم
و چهارم نیز بهمین شکل است ولی دو بخش اخیر فارسی است (۳)

از این کتاب نفیس بدبختانه حالیه نسخه در دست نیست و لابد حاوی مطالب
و اطلاعات ذقیمت بسیار راجع بانشاء فارسی و شعر آن بوده .

حاجی خلیفه این کتاب را در ذیل عنوان ابتکار الافکار بر رشید الدین
محمد بن عبدالجلیل الوطواط البلخی المتوفی بخوارزم سنه ثلاث و خمسين و
خمسائه یعنی مؤلف حدائق السحر نسبت میدهد ولی در ذیل عنوان انشاء
آنرا از جمال الدین محمد بن ابراهیم الکتبی الوطواط الانصاری المصری
(متوفی سال ۷۱۸) صاحب کتاب غرر الخصائص الواضحه میدانند ولی از
اشتمال آن کتاب بر مراسلات و قصاید فارسی یقین میشود که آن کتاب از رشید

(۱) تاریخ گزیده ص ۸۲۷ (۲) حدائق السحر ص ۶۸

(۳) کشف الظنون ذیل ، ابتکار الافکار

الدین وطواط است نه از جمال الدین وطواط بخصوص که غالب مورخین تالیف کتبی را در علم انشاء فارسی برشید وطواط نسبت داده اند (۱)

۱۶ - مجموعه رسائل شری و طواط: که در دو مجلد [۹۳ + ۸۳ صفحه]

در سال ۱۳۱۵ هجری قمری در مصر بطبع رسیده .

۱۷ - رسائل فارسی رشید: که متفرق است و هنوز جمع آوری و طبع نشده

۱۸ - دیوان اشعار شری: طبع نشده

۱۹ دیوان اشعار فارسی، که از آن نسخه های عدیده موجود است

ولی هنوز بطبع نرسیده .

۲۰ - عقود الزواهر: در لغت فارسی که اصل آن در دست نیست

ولی یکنفر از فضلالی عثمانی بنام محمد منیف آنرا نظم کرده و بنظم فارسی

از آن فرهنگی ساخته است مانند نصاب الصیدان و غیره شامل ۵۱ قطعه هر

قطعه دارای ۱۴ و ۱۵ بیت کمتر یا بیشتر و در آخر هر قطعه شعری حاکی

از وزن قطعه آورده و آنرا عقود الجواهر نامیده و تقدیر کتابخانه میرزاچلبی

پسر سلطان محمد بن سلطان بایزید (۸۱۶ - ۸۲۴) نموده است . از این کتاب

عقود الجواهر يك نسخه در موزه بریتانیا بنشانه ۱۳۸ و add. 26 و يك نسخه

هم در کتابخانه استانه رضوی مشهد وجود دارد (۲)

حاجی خلیفه همین عقود الجواهر را از یکی از عثمانیها میداند که بنام سلطان

مرادخان بن محمدخان (۸۲۵ - ۸۵۵) نظم کرده (۳) در صورتیکه صریح مقدمه

(۱) دولت‌شاه سمرقندی ص ۹۲ و تذکره تقی الدین در شرح حال وطواط .

(۲) Rieu, cat. ofh pers. Mss. 11.507b و فهرست کتب کتابخانه آستانه ص ۲۸۳ ج ۲ .

قسمتی از مطالب فوق نقل از مکتوبی است که حضرت آقای آقا سید حسن تقی زاده دام

الضاله بتاريخ فروردین ۱۳۰۸ موقی که والی ابات خراسان بوجه اند از مشهد بهنگارنده نوشته اند

(۳) کشف الظنون ذیل حمد و ثنا

آن کتابست که محمد منیف آنرا برای میرزا چلبی بن سلطان محمد منظوم ساخته است . ۲۱۰ - منظومه در عروض اشعار درموزه بریتانیا در جزء مجموعه رساله بسیار کوچکی شامل دو ورق هست منسوب برشید و طواط و ابتدای مقدمه آن چنین است «الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی خیر خلقه اما بعد این کتاب عروض اشعار است که مولانا عالم فاضل استاد الشعرا رشیدالدین محمد بن علی (۲) الوطواط نوشته و نظر کرده» و قطعه اول آن چنین شروع میشود ، دو بحر هزج سالم :

هزج را اگر تمام ارکان همی خواهی از او مگذر

بگیر این قطعه را یادو بکن این وزن را از بر

و این رساله شامل شانزده بحر از بحور عروضی معمول شعرای فارسی زبان است (۱)

کتاب حدائق السحر

شاهکار جاوید رشیدالدین و طواط یعنی کتابی که نام او را در تاریخ ادبیات ایران میخورد کرده و در عموم ممالک فارسی زبان او را مشهور نموده است همین کتاب حاضر یعنی حدائق السحر فی دقائق الشعر است که رشید آنرا در علم بدیع و صنایع شعری بمعارضه کتاب ترجمان البلاغه تألیف شاعر از رک ابوالحسن علی سیستانی متخصص به فروخی پرداخته .

علم بدیع نیز مثل بسیاری دیگر از شعب فنون ادبی از علوم مختصه زبان عربی است و غیر از بعضی صنایع معنویه آن مثل تشبیه و استعاره و غیره که برای اهل هر لغتی طبیعی و جز ذات هر زبان و طبیعت هر انسانست بقیه مخصوصا صنایع لفظیه ان از قبیل سجع و ترصیع و تجنیس و غیره اول مرتبه در زبان عربی مورد